

Analiza neolitske stambene arhitekture sa lokaliteta Crkvine – Mali Borak

Analizirana je stambena arhitektura i organizacija kuća u naselju na lokalitetu Crkvine – Mali Borak. Različiti elementi stambene arhitekture, kao što su orijentacija, dimenzije, način izgradnje kuća i sl. upoređeni su sa arhitektonskim elementima karakterističnim za Vinča-Pločnik II fazu vinčanske kulture. Izdvojene su tri grupe kuća koje se mogu posmatrati kao izdvojene celine, kako po svom rasporedu, tako i po položaju u odnosu na ostale kuće u naselju. Ovo naselje ne odstupa u velikoj meri od istovremenih kasno neolitskih, odnosno rano eneolitskih naselja jugoistočne Evrope u pogledu položaja, tehnike izgradnje stambenih objekata i izbora materijala, ali je organizacija naselja specifična. Ovakva organizacija verovatno je posledica velike transformacije kroz koju su prošla društva na ovom prostoru oko sredine petog milenijuma p.n.e., odnosno socijalne i ekonomske reorganizacije koju su doživela društva jugoistočne Evrope na prelazu iz kasnog neolita u eneolit.

Uvod

Lokalitet Crkvine-Mali Borak se nalazio u opštini Lajkovac (geografske koordinate $x = 7439.074$, $y = 4926.40$ UTM), na visokoj rečnoj terasi, između reke Kladnice i Dubokog potoka, na nadmorskoj visini od 90 do 110 m. Zahvatao je površinu koja je bila prekrivena šumom, grmljem i niskim rastinjem, a u manjoj meri obradivom površinom i kućnim parcelama. Severnu granicu lokaliteta činio je obod rečne terase i padina prema reci Kladnici, a južna i zapadna granica su se prostirale oko asfaltnih puteva koji prolaze kroz Mali Borak. Ukupna površina naselja iznosi 8200 m².

Pošto je lokalitet bio ugrožen širenjem Istočnog polja površinskog kopa Kolubara, izvršena su zaštitna arheološka istraživanja na ovom lokalitetu od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika Beograd i Zavoda za zaštitu spomenika Valjevo. Iskopavanja su vršena u dve kampanje, tokom 2005. i 2006. godine, pod rukovodstvom arheologa Mirjane Blagojević.

U ovom radu analizirale smo stambene arhitektonske strukture u naselju na lokalitetu Crkvine – Mali Borak i karakteristike stambenih objekata. Poređenjem arhitektonskih jedinica izdvojile smo tri grupe kuća sličnih karakteristika. Stoga se kao problem istraživanja nametnulo definisanje tih grupa kao moguća posledica socijalne i ekonomske organizacije naselja. Arhitektonske elemente ovog naselja uporedile smo sa elementima karakterističnim za Vinča-Pločnik II fazu vinčanske kulture.

Korišćena je originalna terenska dokumentacija koju su činili: terenski dnevnik, foto dnevnik, terenske skice i situacioni planovi, na osnovu kojih su prikupljene informacije o arhitektonskim jedinicama (RZZSK 2005). Raspoloživi podaci odnose se na dimenzije, orijentaciju, položaj stambenih objekata u naselju i karakteristike zidnog i podnog lepa.

Opis stambenih objekata na lokalitetu

Na lokalitetu Crkvine-Mali Borak konstatovano je ukupno jedanaest stambenih objekata (tabela 1 i slika 3).

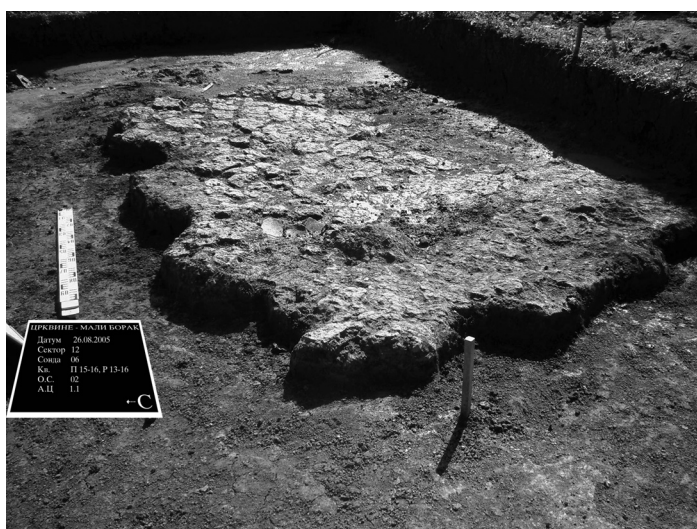
Marija Marjanović (1990), Beograd, Potočka 8, učenica 3. razreda Filološke gimnazije u Beogradu

Milana Kostić (1992), Zrenjanin, Sarajevska 12, učenica 2. razreda Zrenjaninske gimnazije

MENTOR: Uroš Matić, student II godine Filozofskog fakulteta u Beogradu

Tabela 1. Analizirane karakteristike stambenih objekata na lokalitetu Crkvine – Mali Borak

kuća	Položaj u naselju	Orijentacija	Dimenzije očuvane podnice	Karakteristike zidnog lepa	Karakteristike podnog lepa	Peći/Jame sa lepom	Plastika
1	Severna grupa	Istok-zapad	3.9×2.6 m	Otisci kolja i stubova	Otisci oblica	Jama sa lepom	Figurina
2	Severna grupa	Severoistok-jugozapad	6×4 m			Jama sa lepom	Dve figurine
3	Severna grupa	Istok-zapad	3×2 m			Peć	
4	Severna grupa	Severoistok-jugozapad	5×3 m			Peć/Jama sa lepom	Amulet (jastu častog oblika), žrtvenik, dve figurine
5	Centralni objekat	Sever-jug	8×5 m	Otisci pruća i greda	Otisci oblica		Figurina (amulet valjkastog oblika)
6	Centralni objekat	Istok-zapad	5×3.5 m			Jama sa lepom	Amulet (valjkastog oblika)
7	Južna grupa	Sever-jug	3x4.20m		Udubljenje za stubove		
8	Južna grupa	Severoistok-jugozapad	3x1-2m		Podni naboj		
9	Južna grupa	Istok-zapad	1.20x0.80m				
10	Južna grupa	Severoistok-jugozapad	3x4.20m				
11	Južna grupa	Severoistok-jugozapad	3x4.20m				

Slika 1.
Podnica kuće 1, Crkvine - Mali Borak (foto Vladimir Pecikoza)

Figure 1.
House floor of dwelling 1, Crkvine - Mali Borak (photo Vladimir Pecikoza)

Objekti su orijentisani severoistok-jugozapad (objekti 2, 4, 8, 10 i 11), zatim istok-zapad (objekti 1, 3, 6 i 9), kao i sever-jug (objekti 5 i 7).

Kuće se mogu svrstati u tri grupe na osnovu položaja u naselju (slika 3). U prvu grupu spadaju stambeni objekti 1, 2, 3 i 4, koji su se nalazili na severu naselja. Objekti 2, 3 i 4 su na međusobnom rastojanju od oko 6 m. Južno od njih, na rastojanju 15-30 m, bila je izdvojena kuća 1 (slika 1). Druga grupa kuća nalazila se na jugu naselja i nju su sačinjavali objekti 7, 8, 9, 10 i 11. Objekti 8, 9 i 10 su se nalazili na međusobnom rastojanju od oko 3 m. Zapadno od njih lociran je objekat 11 na udaljenosti od 15 m, a istočno objekat 7, udaljen 30-40 m. Na rastojanju 100-140 m, između ovih grupa nalaze se kuće 5 i 6.

Po svojim dimenzijama najveći objekat je kuća 5 (8×5 m), dok najmanje dimenzije ima očuvani deo podnice, koji predstavlja ostatke kuće 9 (1.20×0.80 m). Tri kuće (7, 10, 11) su istih dimenzija (3×4.20), a dve (4 i 6) veoma sličnih (5×3-3.50 m), veća je kuća 2 (6×4 m). Dimenzije prve, treće i osme variraju od 3-3.90×1-2.60 m.

Većina je imala pravougaonu osnovu, ali se kod objekata 5, 10 i 11, zbog velike oštećenosti, nije mogao odrediti oblik osnove.

Iako je u kućama pronađeno malo ostataka zidnog lepa, ipak su se na nekim komadima mogli jasno videti otisci drvene građe – kolja, greda i pruća. Tako je u objektu 1, otkriven fragment zidnog

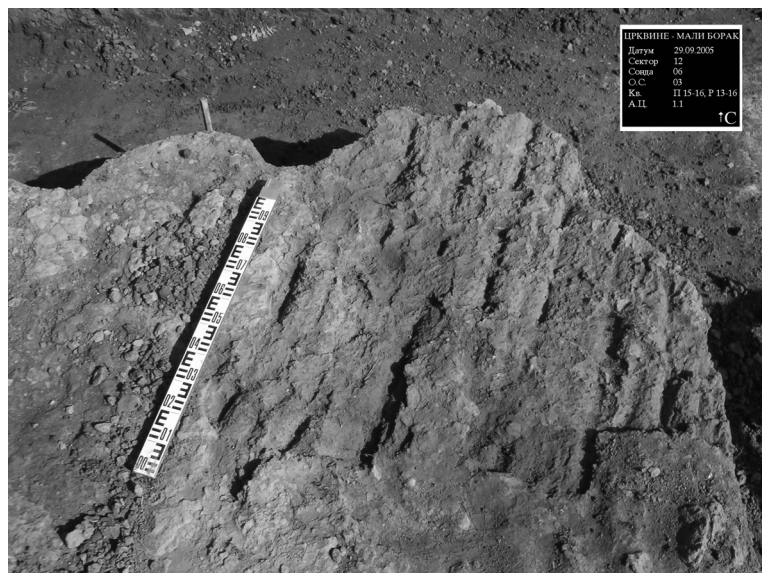
lepa sa otiscima kolja, a u objektu pet otisci pruća i greda. Otisci drvene armature ukazuju da su kuće izgrađene u tehnici pletera koja je inače karakteristična za naselja vinčanske kulture (Stevanović 1997: 337). Ova tehnika se sastoji u tome da se prvo napravi skelet od drvenih stubova, koji se potom poveže prepletenim prućem i na kraju sa obe strane premaže debelim slojem gline (Uzelac 1985: 25).

Na zidnom lepu se mogu uočiti i otisci stubova, kao što je slučaj sa tri polukružna otiska prečnika 30 cm, na međusobnoj udaljenosti 1.50 m, u kući jedan i tri kružna otiska, istog prečnika, na udaljenosti od 40 cm, u kući osam.

Osim zidnog, konstantovane su i zone sa podnim lepom ispod kojih se u objektima 1, 5, i 6 mogu uočiti tragovi oblica. U kući jedan, oblice su bile široke 8-10 cm i poređane na osnovi, severnim pravcem, sa manjim devijacijama ka istoku. Neke su bile manjeg prečnika (5 cm) i različite orijentacije (severoistok-jugozapad), kao što je u kući 5 (slika 2).

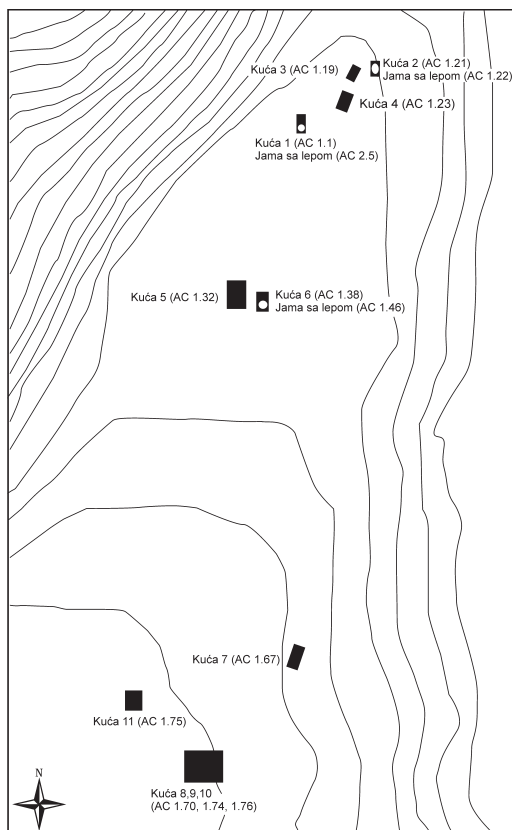
Nakon skidanja sloja lepa, u kući 8, pronađeni su komadi zidnog i podnog lepa. Struktura zemlje ispod zidnog lepa ukazuje da se radi o podnom naboju.

Jedini objekat u kome se mogu naći udubljenja je kuća 7. Jedno od njih se nalazi u središnjem delu ovog objekta i udaljeno je od drugog 2 m. Približno su kružnog oblika i prečnika 35 cm. Verovatno su predstavljala ležišta za drvene stubove. Njihova relativna dubina, merena od vrha očuvanog dela do

Slika 2.
Otisci oblica na podnici
kuće 1, Crkvine – Mali
Borak (foto Vladimir
Pecikoza)

Figure 2.
Traces of round-timber of
floor house of dwelling 1,
Crkvine – Mali Borak
(photo Vladimir Pecikoza)

Slika 3. Situacioni plan, Crkvine – Mali Borak

Figure 3. Situational plan, Crkvine – Mali Borak

istražene osnove je 20 cm. Unutar udubljenja se nalazila rastresita zemlja sa sitnim komadima lepa.

Udubljenja za stubove su poslužila za identifikaciju načina izgradnje krovne konstrukcije, koja je verovatno bila na dve vode. Najčešće se oslanjala se na srednji, podužni niz kolja (Garašanin 1979: 157) ili na niz posebnih stubova nosača (Uzelac 1985:25). Ovakvi stubovi su korišćeni i u kući 4 na Banjici, i to tako što su tri stuba postavljana duž sredine prostorije, skoro na istom rastojanju. Oni su, zajedno sa dužim zidovima, držali krovnu konstrukciju. Preko stubova se nalazila horizontalno položena, uzdužna greda od koje su polazile kraće grede, čiji su drugi krajevi ležali na zidu. Ovakvo postavljena krovna konstrukcija najčešće je bila prekrivena slamom (Todorović, Cermanović 1961:12).

U naselju su pronađene dve peći, u kućama 3 i 4. Prva peć, prečnika oko 1.5 m, nalazi se zapadno od zone nekompaktnog, razorenog lepa, koja je za oko 10 cm na višoj koti u odnosu na osnovu peći. Sudeći prema situaciji uočenoj na ovom mestu, može se zaključiti da se radi o rasturenoj podnici kuće koja je bila povezana sa podnicom peći.

U centralnom delu kuće 4 uočavaju se tri sloja lepa, poredana jedan iznad drugog, svaki debljine 10-15 cm, koji su orijentisani u pravcu severoistok-jugozapad. Ispod poslednjeg sloja lepa vidljivi su ostaci podnice peći, debljine oko 1 cm. Ne radi se o kaloti peći, jer je peć starija od lepa koji ju je zatvarao.

Moguće je da je skinut lep predstavljao obnovljenu podnicu kuće koja je pucala zbog jame ispod nje. Peć je svojom dužom stranom (2 m) orijentisana u pravcu istok-zapad, a kraćom (1 m) – sever-jug. Osnovu čini zapečeni premaz debljine 0.5×10 cm. Zbog velike oštećenosti, nije se mogao odrediti oblik peći. Ispod nje se nalazila jama sa sitnim grumenjem lepa.

Jame su se nalazile i ispod kuća 1, 2 i 6, u njima je pronalazeno grumenje lepa, fragmenti keramičkih posuda, životinjskih kostiju, žrtvenika i antropomorfnih figurina.

Jama ispod objekta 1 bila je prečnika preko 6 m i sadržala grumenje lepa, fragmente antropomorfne figurine i žrtvenika. Severno od nje nalazili su se obrisi jedne manje jame, prečnika oko 1.70 m.

Ispod kuće šest nalazila se jama, dimenzija 4.5×4 m, je nepravilnog oblika i ispunjena lepom.

Manji prečnik ima jama 2 (2 m) i u njoj je konstatovano krupnije grumenje kućnog lepa na kojima se uočavaju otisci kolja i stubova, kao i fragmenti keramičkih posuda, žrtvenika i antropomorfne figurine.

Ukupno je pronađeno šest figurina u ovom naselju i to u kućama 1 i 5 (po jedna figurina) i u kućama 2 i 4 (po dve figurine).

U unutrašnjosti kuća su od plastike konstatovani i fragmenti amuleta i kamenog žrvnja.

Rekonstrukcija organizacije naselja

Naselje na lokalitetu Mali Borak pripada vinčanskoj kulturi, njenoj finalnoj fazi Vinča Pločnik IIb. Kuće u ovom naselju smo podelile u tri grupe, prvenstveno zbog sličnog rasporeda i orijentacije,

dok su drugi kriterijumi bili zastupljenost i raspored nepokretnih nalaza i plastike koji su pronađeni u objektima ili ispod objekata (slika 4).

U severnoj grupi, kojoj su pripadale četiri kuće nalazile su se peći i jame, kao i plastika, za razliku od južne u kojoj u objektima nisu pronađeni tragovi plastike, kao ni peći i jame. Osim toga, kuće u južnom delu su bile nešto manjih dimenzija nego u prvoj grupi, i nalazile su se na manjem međusobnom rastojanju.

Između severne i južne grupe, otprilike na istom rastojanju, nalazile su se dve kuće. Ispod podnica, nalazile su se drvene oblice, koje se mogu uočiti i u kući 1, u severnom delu naselja. Pored oblica u njima su pronađeni i otisci kolja, stubova, pruća i greda, na osnovu kojih se može pretpostaviti postojanje drvene konstrukcije. Ispod ovih objekata pronađene su i jame sa lepom, u kojima su se nalazili još i fragmenti keramičkih posuda, životinjskih kostiju, žrtvenika i antropomorfnih figurina.

Razlike među grupama kuća mogu se objasniti pretpostavkom da su grupe imale uloge u različitim životnim aktivnostima stanovnika ovog neolitskog naselja, te da su tako predstavljale strukture različitog značaja i možda različite važnosti ili su čak funkcionisale kao domaćinstva.

Domaćinstvo se može definisati i kao adaptivni mehanizam koji reaguje na socijalne uslove, kao i uslove okruženja, dok rezultat tog reagovanja predstavljaju struktura i aktivnosti koje domaćinstvo vrši (Hendon 1996: 48). Iako su imala isto okruženje, nije neophodno da su domaćinstva na Malom Borku reagovala na isti način na te spoljne uslove, niti da su se organizovala na isti način. I to, pored pretpostavke da su domaćinstva imala različite uloge, može biti jedno od objašnjenja za različit izgled grupa kuća - domaćinstava na lokalitetu Mali Borak.

U vinčanskoj kulturi izvršena je podela na dva načina organizacije naselja, gde jedan predstavlja postavljanje paralelnih objekata kao na Banjici (Todorović, Cermanović 1961: 10), a drugi, naselje tzv. razbijenog tipa u kojima se izdvajaju centralne kuće (Garašanin 1979: 199), velikih dimenzija i posebnih karakteristika, takođe, primećene na lokalitetima Nea Nikomedia, Sesklo i Dimini u Grčkoj, Polyanitsa u Bugarskoj i Gomolava u Srbiji (Stevanović 1997: 338)

Po toj podeli, naselje na Malom Borku bilo bi približnije razbijenom tipu naselja, gde su prisutni jasno izdvojeni centralni objekti, sa tom razlikom da

se oko njih ne nalaze propratni objekti, već dve grupe kuća.

Centralni objekti, kuće 5 i 6, na Malom Borku možda su predstavljali glavne jedinice u produkciji i distribuciji dobara. Pojava ovakvih, stabilnih i dugotrajnih, kuća dovodi do promena u arhitekturi čitavog naselja.

Kako su se naselja tokom kasnog neolita sve više centralizovala, tako su zahtevala složeniju upotrebu i redistribuciju resursa (Tringham *et al.* 1980: 32). Materijalna produkcija u jugoistočnoj Evropi je u kasnom neolitu/ranom eneolitu bila jako razvijena. Možda je proizvodnja sve veće količine hrane, tekstila, grnčarije i sl., kao i obavljanje ostalih životnih aktivnosti u neolitskim naseljima u ovom periodu zahtevalo podelu na manje jedinice, drugim rečima, pojava intenzivne proizvodnje uslova je porast specijalizacije u domaćinstvima (Kaiser i Voytek 1983: 323-353). Organizacija naselja na Malom Borku može biti posledica ovog ili sličnog procesa – sa porastom proizvodnje, nametnula se potreba diferencijacije naselja u manje jedinice, sa različitim funkcijama, tj. bila je potrebna podela na manje grupe kuća u naselju koje bi obavljale različite aktivnosti, a činile jedinstvenu domaću jedinicu.

U okviru naselja ovog perioda, u jugoistočnoj Evropi, većina društveno ekonomskih aktivnosti, od životnih aktivnosti do proizvodnje keramike, vršena je u okviru pojedinačnih domaćinstava. To se može uočiti na lokalitetu Dimini, u severnoj Grčkoj, gde je naselje kasnog neolita bilo podeljeno u manje jedinice. Takođe, lokaliteti Selevac i Divostin (II) pokazuju sličnu podelu naselja na manje jedinice (Parkinson 2004: 334-337). Prostorna podela proizvođačkih aktivnosti u različite strukture u naselju uočena je i na lokalitetu Veste-Bikeri, u Mađarskoj (Parkinson 2002-2004: 118). Na osnovu ovih podataka može se reći da se naselje na Malom Borku uklapa u dinamiku razvoja kasno neolitskih zajednica koje žive na prostoru Panonije i Balkana.

Ovakve promene u planu naselja, obliku kuća, ekonomskoj i ritualnoj organizaciji obeležile su kraj neolita. Društvena transformacija koja se dogodila, oko sredine petog milenijuma p.n.e zahvatila je zemljoradničke zajednice koje su naseljavale ovaj region (Parkinson 2004: 334-337), a među njima verovatno i zajednicu koja je živela u naselju na Malom Borku.

Zanimljivo je da se na celom naselju mogu naći dva tipa izgradnje podnica – podni naboj i podna

supstrukcija u vidu oblica, što takođe može biti posledica kompleksne organizacije naselja. Kuće sa podnom supstrukcijom bile su stabilnije i dugotrajnije od onih gde su podnice izgrađene tehnikom naboja i možda su predstavljale glavne jedinice u produkciji i distribuciji dobara u ovom naselju ili su imale neku drugu ulogu, u svakom slučaju različitu od one koju su imale kuće sa drugačijom podnicom. Takođe i nalazi plastike u severnoj grupi i centralnim objektima, kao i njihov nedostatak u južnoj grupi mogu ukazivati na različitu ulogu grupa kuća u naselju.

Zaključak

Po tehnici izgradnje, izboru materijala i položaju naselja, objekti na lokalitetu Mali Borak uklapaju se u postojeću šemu vinčanskih naselja. Međutim, orijentacija kuća i organizacija naselja koje karakterišu ovaj lokalitet, vrlo retko se javljaju na ostalim naseljima ove kulture. Nakon analize organizacije, zaključile smo da su postojale tri grupe kuća, koje su možda imale određene uloge i funkcionisale kao domaćinstva.

Zanimljivi su nalazi dva tipa izgradnje podnica, koji upućuju na složenu organizaciju, kao i jama sa lepom, čija namena još uvek nije u potpunosti razjašnjena.

Iako se organizacija naselja na ovom lokalitetu ne uklapa u postojeći model vinčanskih naselja, može se reći da se uklapa u širu sliku naselja ovog perioda u jugoistočnoj Evropi. U periodu kasnog neolita / ranog eneolita, na ovom prostoru dolazi do pojave velikog broja različitih formi naselja. Ova raznovrsnost smatra se jednim od prvih dokaza pojave lokalnog identiteta koji će se učvrstiti u toku kasnije praistorije (Bogucki 2004: 314-316). To je samo jedna od odlika ovog perioda, u kom je došlo do mnogobrojnih promena u ekonomskoj i socijalnoj organizaciji. Naročito su društva južno od Dunava prošla kroz brzu transformaciju koja je stvorila kulturni okvir za promene koje su nastale u političkoj organizaciji, još kasnije, u toku bronzanog doba (Parkinson, 2004: 335-340). Moguće da je organizacija naselja u Malom Borku posledica ovakve transformacije kroz koju su društva jugoistočne Evrope prolazila u kasnom neolitu, odnosno ranom eneolitu.

Zahvalnost. Zahvaljujemo se Mirjani Blagojević iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, koja nam je omogućila korišćenje materijala i dokumentacije za ovaj rad.

Literatura

- Bogucki P. 2004. Introduction – Consequences of Agriculture, 5000-2000 B.C. U *Ancient Europe 8000 B.C.-A.D. 1000 Encyclopedia of the Barbarian World* (ed. P. Bogucki, P. J. Crabtree). New York: Charles Scribner's Sons and Thomson Learning, str. 313-317.
- Garašanin M. 1979. Centralnobalkanska zona. U *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, (ur. A. Benac). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, str. 79-213.
- Hendon J. 1996. Archaeological Approaches to the organization of Domestic Labor: Household Practice and Domestic Relations. U *Annual Review of Anthropology*, 25: 45.
- Kaiser T., Voytek B. 1983. Sedentism and economic change in the Balkan Neolithic. U *Journal of Anthropological Archaeology*, 2: 323.
- Parkinson W. A. 2002-2004. The Transition from the Neolithic to the Copper Age: Excavations at Vésztő-Bikeri, Hungary, 2000-2002. U *Journal of Field Archaeology*, 29: 101.
- Parkinson W. A. 2004. Late Neolithic/Copper Age Southeastern Europe. U *Ancient Europe 8000 B.C.-A.D. 1000 Encyclopedia of the Barbarian World* (ed. P. Bogucki, P. J. Crabtree). New York: Charles Scribner's Sons and Thomson Learning, str. 334-347.
- RZZSK. 2005. Terenski dnevnik sa zaštitinih arheoloških iskopavanja lokaliteta Crkvine u Malom Borku. Republički Zavod za zaštitu spomenika kulture. Radoslava Grujića 11, Beograd
- Stevanovic M. 1997. The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction. U *Journal of Anthropological Archaeology*, 16: 334.
- Stevanović M. 1997. The Significance of Neolithic Houses in the Archeological Record of Southeast Europe. U *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću* (ur. Miroslav Lazić). Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta
- Todorović J., Cermanović A. 1961. *Banjica, naselje vinčanske kulture*. Beograd: Muzej grada Beograda.

Tringham R., Brukner B. *et al.* 1992. Excavations at Opovo 1985-1987: Socioeconomic change in the Balkan Neolithic. *Journal of Field Archaeology*, **19**: 351.

Uzelac J. 1985. Stanovanje. U *Privreda praistorije* (ur. G. Miletić). Vršac: Narodni muzej, str. 24-27.

Marija Marjanović and Milana Kostić

Analysis of Neolithic Residential Architecture from the Crkvine Site in Mali Borak

This paper presents a comparative study of the dwelling architecture during the Vinča-Pločnik phase. The data concerning the architectural elements, collected during the excavation of the settlement Mali Borak, were analysed and on the basis of this analysis it is argued that there is a possible connection between these elements and the tradition formed during the long period of Vinča culture life.

After comparing different elements, such as size, orientation and internal structure of houses, great similarities were noticed regarding building techniques, the material chosen and position of the

houses, while the organization of the settlement is specific.

On this settlement 11 houses, pits filled with rubble (three of them are under the houses) and two ovens were located.

With this research the existence of three separate groups of houses, which can be seen as particular entities, has been ascertained, going by their formation and position and also by the propensity of immovable findings compared to the other houses in the settlement.

It has been supposed that the organization of the settlement was actually the product of a large transformation through which the inhabitants of this area went through at about 4500 BC, in fact the result of a social and economic reorganization that the societies of southeastern Europe went through at the transition from the late Neolithic into the Eneolithic.

The results of the excavation of the settlement Mali Borak suggest that, in contrast to the Neolithic, craft activities on Early Copper Age sites are segregated in different parts of the settlement. This general pattern of increasing economic specialization occurs throughout SE Europe at the end of the Neolithic and is associated with a tendency towards increased integration of economic and social units in settlement during the Copper Age.